

Egy emigráns diplomata észrevételei a Foreign Office számára – Hevesy Pál 1943. szeptemberi fejtegetései és Sir Alexander Cadogan számára írott levele

Az alábbi levelek¹ Hevesy Pálnak (Budapest, 1883. április 9. – Kitzbühel, 1988. március 11.) – a Nobel-díjas Hevesy György testvérének – Magyarország helyzete kapcsán 1943 kora őszén folytatott londoni beszélgetései nyomán születtek, eredeti példányaik a Brit Nemzeti Levéltár, a *The National Archives* (ma használatos rövidítésével: TNA, korábban Public Record Office, PRO) FO 371. számú jelzete alatt találhatók. A vonatkozó levéltári egység a *Foreign Office* általános politikai levelezését (*General Correspondence from 1906–1966*) tartalmazza.² Hevesy ekkor angliai emigrációban élt, s akkori körülményei közt gyenge reménnyel ugyan, de megkísérelte, hogy a korábbi pályafutása során szerzett ismereteit, kapcsolatait és a maga személyes presztízsét a magyar ügy képviselésére használja fel, mindezzel Magyarország sorsán kívánva javítani.

Csáky István külügyminiszter Hevesyt négy évvel korábban, 1939. szeptember 30-án nyugdíjazta, de ezt megelőzően – madridi követségi szolgálatának lejártát követően – nem kapott már új, jelentősebb súlyú megbízatást. A diplomata családjának zsidó származása feltehetőleg szerepet játszott (legalábbis 1938 után) abban, hogy a korábban oly gyorsan felívelő diplomáciai pályafutása lezárult, miközben a hozzá hasonlóan már keresztény felekezethez tartozó, nemesi rangot nyert – közsímben zsidó származású – diplomaták (leginkább talán Wodianer Andor nevét lehet itt említeni) ugyanebben a sorsban nem feltétlenül osztoztak vele.³ Eredeti családneve Bischitz volt, amelyet édesapja 1906-ban változtatott Hevesyre. Az apa, Hevesy Lajos egyébiránt már korábban a magyarhoz igazodó írásmóddal, Bisitz néven szerepeltette családnevét, miközben a tágabb család még tisztán német írásmódot használt. Bisitz Lajos áttért a római katolikus

¹ Eredetileg a levelek közreadója csupán Hevesy Pál (az angol nyelvű források következetesen Paul de Hevesy néven említik) Cadoganhez írott levelét (2. sz. levél) kívánta ismertetni és teljes szöveggel közölni, végül a rövid nyugtázó válaszokkal, valamint O'Malley volt budapesti brit követ levelével (1. sz. levél) együtt tűnt a Hevesy-levél igazán teljesnek. A tartalmi összefüggések mellett a leveleket tartalmazó eredeti dossziék elhelyezkedése, az őket tartalmazó levéltári egység (FO 371/34451), továbbá különösen egy kapcsolódó, Juhász Gyula 1978-ban kiadott dokumentumkötetében publikált (itt azonban csak hivatkozott) O'Malley levél tette indokolttá a bővebb anyag közreadását. Lásd ez utóbbit: JUHÁSZ, 1978, 253–255.

² A közreadó a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj támogatásával végezte kutatásait 2017 júniusában.

³ Az életpálya kapcsán az Anka László által készített életrajz adatait használtam, amely egy diplomaták és külpolitikai szempontból jelentős személyiségek áttekintő életrajzait tartalmazó lexikon számára íródott. A kötetet az Attraktor Kiadó gondozza Gulyás László szerkesztői munkájával, s vélhetően a 2017. év végén vagy 2018 első hónapjaiban lát napvilágot. АНКА, előkészületben.

hitre, nemességet, valamint udvari tanácsosi címet kapott, öt fiát a piarista rend budapesti gimnáziumába küldte tanulni, őket valóban katolikus szellemben is nevelte. Hevesy Pál élete végén igen büszke volt arra, hogy „pálcás úr” lehetett IV. Károly koronázási menetében.⁴

Hevesy a nyolcvanas évek második felében az utolsó, még életben lévő, egykor hivatalosan akkreditált osztrák–magyar diplomata volt. Kivételes életpályát mondhatott magáénak. Tanulmányait Budapesten kívül nyugat-európai egyetemeken végezte, 1903-ban egy évet töltött Párizsban, a neves francia magánfőiskola, az *École libre des sciences politiques* hallgatójaként. Freiburg és München mellett pedig még Cambridge-ben is diákoskodott. Államtudományi doktorátusa megszerzését követően egy ideig Pest vármegye közigazgatásában tevékenykedett, majd külügyi szolgálatra jelentkezett a Ballhausplatzra, az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztériumába.

Fiatal diplomataként Hevesy első külföldi szolgálatát éppen Londonban kezdte meg, mint tiszteletbeli attasé. Később a Monarchia isztambuli képviselőjén szolgált. Az első világháború idején (1915–1916-ban) a diplomáciai levelezés rejtjelezésével, a sifírozással foglalkozott a külügyminisztériumban. Feladatai közé tartozott, hogy a semleges, továbbá az Ausztriával szövetséges viszonyban álló államok bécsi diplomatáinak üzeneteit megfejtse. A világháború végén Svájcba akkreditálták, és egészen 1919-ig ezen az állomáshelyen maradt. 1920-ban már a magyar királyi külügyminisztérium szolgálatában került Washingtonba, első titkári beosztásban. Korábbi tapasztalatai alapján 1921-ben újra a rejtjeles diplomáciai üzenetek kódolásával és dekódolásával foglalkozott. Ezután hosszabb időn át szolgált Párizsban, majd 1927-től 1930-ig a Népszövetség mellett működő magyar királyi képviselő vezetőjeként tevékenykedett. 1930 nyarán a külügyminiszter kinevezte a madridi és lisszaboni követség élére. Ez utóbbi megbízatásával már túljutott aktív pályája csúcspontján, amit kétségtelenül népszövetségi működése jelentett.⁵

Röviddel nyugdíjazása után Hevesy Londonba utazott, ahol a második világháború éveit töltötte. Végül csaknem élethosszig tartó londoni emigrációja idején széles körű társadalmi kapcsolatrendszer épített ki, az ottani magyar emigrációnak pedig színes és utóbb is igen emlékezetes tagja maradt, bár utolsó évei Ausztriában, a festői szépségű magashegyi Kitzbühelben teltek. Közelebb került így szülőhazájához is, amelyet fel tudott még keresni 100. életéve betöltése előtt. Londoni évei alatt, a Nemzetközi Gabonatanács (*International Grains Council*) egyik vezetője is volt; az 1942-ben még washingtoni székhellyel működő szervezetnek 1949-ben London lett a központja.⁶ Hevesy aktív diplomata korában sokat foglalkozott a gabonát illető nemzetközi kérdésekkel, a témáról pedig gyakran idézett könyvet írt francia nyelven (*Le problème mon-*

⁴ SÁRKÖZI, 2008, 154.

⁵ Lásd a fentebbi életrajzi adatokra főképp: PRITZ, 1994. További életére vonatkozó írások: GERGELY, 1999, 267.; BORBÁNDI, 2006, 110.; VARGA, 2017.

⁶ A szervezetről lásd: *International Grains Council: History Before 1949: The Early Years* (September 2016), <http://www.igc.int/en/downloads/brochure/gen08094rev6.pdf>. (Letöltés: 2017. 08. 03.)

dial du blé: Projet de solution).⁷ A háború után egy brit vegyipari cég nemzetközi ügyekben illetékes tanácsadójaként tett szert állásra, feladata a befektetni szándékozók meggyőzése volt, rendszerint klubvacsorák során, egykor szerzett diplomáciai készségeit újra kamatoztatva. Kevéssel 105. születésnapja előtt hunyt el.⁸ A halálozási időpont tekintetében különböző dátumokkal lehet találkozni, a Magyar Életrajzi Lexikon 1994-es kiadása például 1987. június 30-ikát jelöli meg, nem igazán tudható, milyen forrás alapján, azonban a helyes évszám 1988, ami a Kerepesi (Fiumei) úti temető Hevesy Györggyel közös sírhelyének feliratán is szerepel (a pontos nap megjelölése a temetői nyilvántartásban: március 11.).⁹ Hevesy Pál irathagyatéka a Müncheni Magyar Intézet regensburgi könyvtárában található, mindemellett visszaemlékezéseinek több változatát készítette el, eltérő címekkel és szerkesztésben, ezek egyike „Emlékezzünk régiekről” cím alatt kézirat formájában megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, azonban a közölt forrásszövegek konkrét háttérét megvilágító közlésekre ebben nem lehetünk, Hevesy inkább korábbi időszakok emlékeit idézi fel benne. Az irathagyatékban található anyag ebben a tekintetben akár gazdagabb lehet információkban, ha fellelhetők még ide vonatkozó feljegyzések vagy levelek a regensburgi könyvtárban, ahol a memoárok egy másik (több változatban készült) variánsa is található (*Utazás a föld körül 80 év alatt. Egy osztrák–magyar diplomata emlékiratai*, A és B változatok).¹⁰

Az alább közölt Hevesy-levél címzettje Sir Alexander Cadogan¹¹ volt, aki az egyik legfontosabbnak számító vezető köztisztviselői pozíciót töltötte be a brit külügyminisztérium, a *Foreign and Commonwealth Office* állandó helyettes államtitkáráként (*Permanent Under-Secretary of State for Foreign Affairs*). A 18. század vége óta igen jelentős tisztség voltaképp a külügyminiszter állandó helyettesének funkcióját takarta. Cadogan e minőségében hosszú, kihívásokkal teli, kritikus időszak során volt a *Foreign Office* adminisztratív irányítója. A brit konzervatív politika kiemelkedő képviselőjének, George Cadogannak a gyermeke, a régi arisztokrácia tagja, az ún. megbékéltetési politika (*appeasement*) ellenfeleként, de mindig lojálisan, hivatalnoki alázattal végezte munkáját. A háború alatt nagy személyes tekintélyre tett szert, mindenekelőtt Churchill szemében, utóbb pedig fontos konferenciákon vett részt (pl. Jalta), és képviselte Nagy-Britanniát az ENSZ működési alapelveit lefektető Dumbarton Oaks-i konferen-

⁷ HEVESY, 1934.

⁸ SÁRKÖZI, 2008, 154–155.

⁹ MÉL, 1994, 375. Másutt március 17-iki dátum szerepel. Lásd pl. BORBÁNDI, 2006, 110. A Fiumei úti Sírkert (Nemzeti Emlékhely) parcellakönyvének bejegyzése alapján a halálozás napja 1988. március 11. Hevesy Pált korábbi nyughelyéről (Freiburg) temették át hazai földbe, a Kerepesi temető azonos sírjában elhelyezett Hevesy György és Hevesy Pia hamvaival egyidejűleg, mindhármuk újratemetése 2001. április 19-én történt.

¹⁰ MOLNÁR, 2014, 1–3. ANKA László közlése, illetve lásd OSZKK, Fol. Hung. 3283. Hevesy Pál. K. LENGYEL, 2016, 431–432.

¹¹ Sir Alexander George Montagu Cadogan (1884. november 25.–1968. július 9.), nagy tekintélyű brit diplomata, 1908 és 1950 között szolgált diplomáciai és külügyminisztériumi beosztásokban. Később 1952-ben a BBC *Board of Directors* élén állt.

cián 1944-ben. Később országa állandó képviselője lett az ENSZ-ben. Cadogan 35 éven át vezette naplóját, amely értékes forrás, de kevés magyar vonatkozással bíró bejegyzés található benne.¹²

Sir Owen O'Malley¹³ (Nagy-Britannia korábbi budapesti követe, akkoriban a lengyel emigráns kormányhoz akkreditált brit nagykövet) Hevesyvel folytatott beszélgetése kapcsán – amelyre az emigráns magyar diplomata levele egyébként név szerinti említéssel ugyancsak utalt –, levélben kereste meg Frank Kenyon Robertset, a *Foreign Office* központi osztályának (*Central Department*) vezetőjét.¹⁴ Ezt még azelőtt megtette, hogy Hevesy levele beérkezett volna, így – betartva az időrendet – e levelet közöljük elsőként (1. sz. levél). O'Malley 1939 májusától szolgált követként Budapesten. Az ír származására büszke diplomata 1911 óta dolgozott a *Foreign Office* tisztségviselőjeként, fontos posztokat töltve be. 1934-től a balkáni és kelet-közép-európai ügyekkel foglalkozó *Southern Department* munkáját irányította. Miután 1939-ben megkezdte budapesti működését, igen jó személyes, baráti jellegű kapcsolatba került Horthy Miklós kormányszóval. Szorgalmazta, szemben a Londonban akkor uralkodó nézetel, hogy fejtse- nek ki több erőfeszítést a magyar vezetés brit orientációjú tagjainak és általában a magyar népnek a megnyerése érdekében. O'Malley megértően viseltetett Magyarország helyzete iránt, azonban rá hárult végül mégis a feladat, hogy 1941 áprilisában a diplomáciai kapcsolatok megszakításának tényét közölje Budapesttel, majd evakuálja a követséget.¹⁵

O'Malley 1943-ban már csak egy radikális fordulattal és vakmerő kockázatvállalással látta Magyarországot megmenthetőnek, erre az akkor regnáló magyar politikai elitet – a saját tapasztalatai fényében – alkalmasnak ítélte, noha nagyobb politikai jövőt maga sem jósolt számukra. A Németországgal való mihamarabbi szembefordulást szorgalmazta tehát. Érvelése, amelyet részletesen lefektetett Cadogan számára írott 1943. szeptember 27-i levelében, sürgős cselekvést javasolt a magyarok számára, tekintet nélkül a következményekre.¹⁶ Hevesy levele is ezt az álláspontot tükrözi vissza, osztva egyrészt az említett nézetet a cselekvés egyre közelebbi időszzerűségéről, másrészt azonban igényelve a magyar kényszerhelyzet méltányos megítélését is. Közben egyikük sem tudott arról, hogy Isztambulban a brit–magyar tárgyalások a nyár folyamán lendületet vettek, továbbá szeptemberben még titkos fegyverszüneti egyezmény is létrejött, így „nyitott kapukar” döngettek, s közreműködésükre – érthetően – már nem mutatkozha-

¹² Lásd az életrajzi adatokra: Churchill College, Archive Centre vonatkozó oldalát: <https://www.chu.cam.ac.uk/news/2016/feb/9/alexander-cadogan-papers/> (2017. augusztus 4.). A neves brit történész David Dilks gondozta a Cadogan-napló kéziratát. Lásd: DILKS, 1972.

¹³ Sir Owen St. Clair O'Malley (1887. május 4.–1974. április 16.) diplomata, ekkoriban a lengyel emigráns kormányhoz akkreditált brit nagykövet, neve Katyn ügyének vizsgálata kapcsán is jelentőssé vált.

¹⁴ Frank K. Roberts (Buenos Aires, 1907. október 27.–London, 1998. január 7.), kiemelkedő brit diplomata, számos nagy horderejű tárgyalás lebonyolítója, Churchill mellett időnként tolmács is volt. 1943-ban ügyvivőként akkreditálták a csehszlovák emigráns kormány mellé, később, 1945-től Moszkvában képviselte hazáját. Roberts sűrűbben foglalkozott a magyar béketapogatózások folyó ügyeivel is.

¹⁵ FÜRJ, 2017, 22, 25–26, 33–34, 118–128.

¹⁶ JUHÁSZ, 1978, 253–255.

tott igény. Mindemellett, Churchill határozott szándéka szerint is – a cselekvés folytonos sürgetésével szemben –, immár a taktikus kivárás, a magyar „hátraarc” késleltetése látszott kedvezőnek brit szempontból. A közölt források érdekességét – természetesen az érintett személyek megismerhető nézetei és a levélváltások kontextusa mellett – Veress László szeptemberi, nem várt eredményt hozó titkos küldetésével való időbeli egybeesésük adja.¹⁷ A leveleket eredeti angol nyelven közöljük, ahol csak lehetett meghagyva a dokumentumokban egykor használt tagolást és központosítást (az ettől való eltéréseket külön feltüntetve).

Források¹⁸

1. számú levél¹⁹

Owen St. Clair O'Malley, a lengyel emigráns kormányhoz akkreditált brit nagykövet levele Frank K. Robertshez, a külügyminisztérium központi osztályának vezetőjéhez, 1943. szeptember 4.

British Embassy to Poland,
45, Lowndes Square, S.W.1.
September 4th, 1943

My dear Frank,²⁰

M.²¹ de Hevesy who is known to the Central Department²² called on me yesterday and explained his ideas about the present position of Hungary. He said he had a talk with Mr. Harrison²³ but was anxious also to compare his ideas with those of someone like myself who had had intimate and relatively recent relations with leading Hungarians.

¹⁷ TNA PREM 3/226/1, Churchill távirata (WELFARE 666. sz.) Edenhez, 1943. szeptember 8., ill. szintén a brit miniszterelnök távirata (WELFARE 639. sz., szeptember 7.), vö. JUHÁSZ, 1978, 62–72, 232–237.

¹⁸ A magyar béketapogatózások iratanyagának jelentős hányadát a hasonló német vonatkozású dossziékkal együtt kezelték és iktatták. A Juhász Gyula által kötetbe szerkesztett dokumentumok közül számos ezekből az aktákból származik. A központi osztály politikai tárgyú anyagának ide vonatkozó pontos jelzete: TNA FO 371/34451, *Political: Central: Germany. Peace Moves. Code 18, file 155.*

¹⁹ Az iratot tartalmazó dosszién található eredeti iktatószám: C 10239/155/G 18

²⁰ F. K. Roberts

²¹ M. = rövid. minden bizonnyal a név nemesi jellegét érzékeltető francia „de” előjáró mellett *Monsieur*, az angol kontextusban azonban *Mister*-ként is feloldható. Előbbi mellett szól, hogy ismert diplomata neve előtt áll.

²² A brit külügyi vezetés (a *Foreign Office* központi osztálya) számára jól ismert név volt tehát Hevesy.

²³ Sir Geoffrey Wedgwood Harrison (1908. július 18.–1990. április 12.) jelentős brit diplomata, aki különösen Ausztria ügyeivel foglalkozott a háború alatt. 1965 augusztusától moszkvai brit nagykövet volt.

He was I think under the mistaken impression that the Foreign Office would have consulted me about the subject of his recent conversation with Mr. Harrison.

As Mr. Harrison will probably have recorded M. de Hevesy's own views and suggestions,²⁴ I need here only record what I said to him. This I think however I should do in case – though I don't anticipate it – M. de Hevesy should later misreport²⁵ my words.

I said I doubted whether Hungarians yet fully understood the gravity of their position. With their customary optimism, which sometimes seemed to us to amount almost to levity, they probably hoped to continue tightrope-walking across the cataracts which lay all about them, and to emerge from the war relatively unscarred with a not inconsiderable army at their disposal. This was all illusion. They had a bad record. They were unpopular here. When the war was over they would get no sympathy and no help from us or anybody else that mattered, unless they altered their course and altered it soon. It was no good putting off drastic decisions till the German army was on the run. They must do something now while it was still very dangerous and when an anti-German policy would bring upon them reprisals.

M. de Hevesy having asked me to be more specific, I said that if I were ruler of Hungary I should take a whole series of measures (a) repudiate my treaty with Germany (b) publicly admit my errors – principally the breach of the Hungarian–Yugoslav treaty²⁶ (c) declare that I was ready to put into the hands of Great Britain and the U.S.A. for disposal as seemed best to them the parts of Czechoslovakia occupied²⁷ in 1938 and the parts of Yugoslavia occupied in 1941 (d) offer reparation for the outrages committed in the Bácska²⁸ and Baranya etc.²⁹ (e) declare Budapest to be an open city and invite some neutral commission to dictate the measures necessary to such end.³⁰

All this would lead to a German occupation of Hungary and to great sufferings by the Hungarian people. But it might also earn for them some sympathy in England.

²⁴ Utalás arra, hogy Harrison szintén feljegyzést készített volna. A vonatkozó dossziében nem található ilyen, de röviden beszámolt Harrison, amint az kiderül a borítón található rövid megjegyzéséből (*Mimutes*), amelynél iktatószám szerepel: „See C 8677/8677/21 for a brief record of rather a long-winded talk with M. de Hevesy”.

²⁵ Az eredetiben kötőjellel: *mis-report*.

²⁶ Az 1940-ben létrejött jugoszláv–magyar szerződésről, az ún. örök barátsági szerződésről van szó.

²⁷ A követ a „megszállt” jelzővel illeti (*occupied*) a Csehszlovákiától nemzetközi döntőbíráskodás (arbitráció) útján Magyarországhoz 1938 végén visszacsatolt területeket, utalva rá: a bécsi döntést érvénytelennek tekinti.

²⁸ Az eredetiben hibásan: *Bacsa*.

²⁹ 1942. január 20. és január 23. között, az újvidéki razzia során a honvédség és a csendőrség ott állomásozó erői tömeggyilkosságokban vettek részt. Baranyára vonatkozó hasonló léptékű atrocitásokról nincsenek ismereteink.

³⁰ Kállay Miklós állítólag fontolóra vette már korábban is Budapest nyílt várossá deklarálását. A lehetőséget a külügyi vezetés (1943 nyarán) újra felvetette. Nyílt városként (a fogalmat az 1907-es hágai egyezmény definiálta) Budapest katonailag deklaráltan nem védett településsé lett volna, amelynek támadását a nemzetközi hadijog tiltja. Lásd pl. MACARTNEY, 1957, II, 126.

Anyhow a certain amount of suffering would probably do the Hungarians good and operate to purge their offence.

M. de Hevesy wanted to know to whom in Hungary His Majesty's Government could best, if they had a mind to do so, communicate their ideas.

I said there were technically three courses open to us – either to do nothing or to nourish the seeds of a revolution in Hungary or to work for our own ends through the traditional and actual machinery of Government. I didn't think a revolution would benefit us or anybody else in the long run. If on the other hand we decided to work through the people who were actually in a position to decide Hungarian policy it did not much matter whom we approached. It might be the Regent³¹ or Ghyczy³² or Bethlen³³ or Kánya³⁴ or Baranyai³⁵ or Keresztes-Fischer³⁶ or one of five or six other people. The result would be the same. They would all get into a huddle – the decision, if they came to a decision, would be put through by the executive. As to channels of communication, the best would probably be Apor³⁷ at the Vatican if he could be contacted.

I added that all this was quite academical. The policy of the Foreign Office was perfectly clear and had no doubt been explained by Mr. Harrison, viz.³⁸ to decline contacts with any Hungarians, official or unofficial, until the Hungarian Government spontaneously shewed concrete sighs of a change of heart. It was not for me to suggest the addition or subtraction of anything to or from this, nor should I³⁹ be understood to be recommending or to be in a position to recommend either that the Hungarian Government should take the course I had sketched or that anyone should encourage them to do so. I was not entitled to do any of these things nor would I be in a position to do so without knowing more about the present situation of Hungary than I did.

(rövidített, kézzel írott, olvashatatlan levelezési záróformula)

O'Malley

³¹ Horthy Miklós kormányzó.

³² Ghyczy Jenő magyar külügyminiszter.

³³ Bethlen István volt magyar miniszterelnök.

³⁴ Kánya Kálmán volt magyar külügyminiszter. A név az eredetiben ékezet nélkül szerepel: *Kanya*.

³⁵ Baranyai Lipót a Magyar Nemzeti Bank volt elnöke.

³⁶ Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter. A név az eredeti szövegben hibásan szerepel: *Keresten-Fischer*.

³⁷ Bárány Apor Gábor, szentszéki magyar követ. Apor Vilmos győri püspök testvére.

³⁸ viz. = régebbi írott nyelvhasználatban alkalmazott rövidített latin kifejezés, ill. töltelékszó: *videlicet, videre licet* (angolul: *that is to say, namely*), magyar jelentése kb.: nevezetesen, tehát, azaz, jobban mondva.

³⁹ A személyes névmás kézzel beszűrva.

2. számú levél⁴⁰

Hevesy Pál (Paul de Hevesy) levele Sir Alexander Cadogannak, a brit külügyminiszter állandó helyettesének, 1943. szeptember 12.

New Address:
11. Radnor Lodge,
Sussex Place
Hyde Park Gardens, W. 2.
Tel: Padd. 4806.

86, Grove Hall Court
Hall Road
St John's Wood, N.W.B.
Tel: Maida Vale 6030.⁴¹

15. 9. 43⁴²

Hon. Sir Alexander Cadogan, G.C.M.G.,
Permanent Under-Secretary for Foreign Affairs,
Foreign Office,
S.W.1.

Dear Sir Alexander,

I have recently had conversations with three gentlemen on the Hungarian question. They were: first, Mr. G.W. Harrison;⁴³ then, Mr. C.A. Macartney;⁴⁴ and, finally, Sir Owen O'Malley. I should like to inform you that I suggested to these distinguished experts on Hungary that something should be done to urge and help Hungary to revolt against the German bondage. This suggestion on my part was prompted by the conviction that such a course would be in the interest of both Britain and Hungary.

I feel certain that in this sense there is a strong movement afoot in Hungary, and I hope you will share my view that no effort should be spared to encourage it. The question is only how best to attain so desirable an end.

⁴⁰ A dosszién feltüntetett szám: C 10777/155/G 18.

⁴¹ A jobboldalon szereplő cím kézzel áthúzva

⁴² A dátum kézzel írott, előtte rövidítés szerepel: *rec. d.* = *received*, azaz: beérkezett. A levél megírásának dátuma: 1943. szeptember 12. Lásd a 4. sz. levelet.

⁴³ Lásd említését az 1. sz. levél első bekezdésében.

⁴⁴ Carlile Aylmer Macartney (1895. január 24.–1978. június 18.), brit történész, külügyminisztériumi tanácsadó, a háború idején a BBC munkatársa, Magyarországon közismert és a magyarokkal rokonszenvező tudós volt, magyarul is jól tudott. Tanácsait rendszeresen kikérték ugyan, de hamar háttérbe szorult, rádiós szerkesztői tevékenységével is fel kellett hagynia, mert a brit vezetésnek elsődlegesen a csehszlovák és jugoszláv emigráns kormányokra kellett tekintettel lennie, amelyek vele szemben kifogásokkal éltek. Lásd: BERETZKY, 2005, 122–125.

My nine years' uninterrupted residence⁴⁵ in London and my unalterable devotion to Britain and its cause, as well as the friendships that I enjoy with many leading British personalities, would, I trust, dispose the British Foreign Office to place full confidence in me and my intentions. On the other hand, I venture to believe that I enjoy the confidence both of the liberally minded conservatives and of moderate socialists in Hungary.

In these circumstances I could, if you thought it desirable, act as the bearer of an oral message to the effect just mentioned. The fact that I have been accredited both to Lisbon and to Madrid, and have been a Permanent Delegate to Geneva, would facilitate a journey on my part to any of these three cities. As I left all my personal belongings in Madrid, I could go there under the pretext of collecting them. My diplomatic passport is valid until 1945.⁴⁶

There are only three questions to be decided in this connection:

- 1) whether H.M. Government⁴⁷ is in favour of the suggested course;
- 2) if so, what message to send;
- 3) to whom to deliver it.

To answer the first question is naturally outside my province. But I take the liberty of submitting tentative answers to the second and third questions.

The prestige of Britain is now greater than ever before, and a message coming from London would immensely strengthen the hands of those who are anxious to break free from Nazi domination. I would make it absolutely clear that I had received no instructions with whom to get into touch in Hungary, and therefore would send a message, from one of the three cities above mentioned, to the following four persons in Budapest:

- a) Count Bethlen;
- b) Mr. A. Rassay,⁴⁸ leader of the Democrats;⁴⁹
- c) Mr. Ch. Peyer,⁵⁰ leader of Social-Democrats;

⁴⁵ A megismerhető életrajzi adatokkal a kijelentés nincs összhangban, itt kilencévnnyi „megszakítás nélküli” (*uninterrupted*) londoni tartózkodás kerül említésre.

⁴⁶ A közöltek alapján nem egészen egyértelmű, de minden bizonnyal érvényes magyar diplomata-útlevelelre történik utalás.

⁴⁷ *His Majesty's Government*, azaz: Öfelsége Kormánya, a brit kormány.

⁴⁸ Az *A.* rövidítés a keresztnévre téves. Rassay Károlyra (Orsova, 1886. március 21. – Pécel, 1958. augusztus 2.) utal, a neves jogász, politikus, nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő a liberális elvek következetes képviselője volt.

⁴⁹ Rassay pártjának neve 1935-től Polgári Szabadságpárt, de korábban ő hozta létre a Független Nemzeti Demokrata Pártot is, Vázsonyi Vilmos halálát követően.

⁵⁰ Az eredeti szövegben helytelenül *Ch. Payer* szerepel, Peyer Károly (Városlőd, 1881. május 9. – New York, 1956. október 25.) szociáldemokrata politikusról van szó (Ch. = *Charles*).

d) Father Béla Varga⁵¹ or Mr. Bajcsy-Zsilinszky,⁵² leaders of the Small Landowners⁵³ Party.

I suggest that the message might be couched substantially in the following terms:

“Whereas the withdrawal of Hungary from the war at a time when the Allied forces are approaching the Danube would be of no avail to the Allies, it would be appreciated by them if the Hungarians would cause a further crack in the Axis structure by immediately⁵⁴ laying down their arms and thus defying the Germans; or, still better, by expelling them from the country.”

Even so brief a message might yield good results. If my suggestion meets with your approval, I would then go into further details about the procedure that I might follow in carrying out my task without attracting attention.

I should, of course, be more than happy if my fellow countrymen would, even at this late hour, manifest the will to rise up against the Nazis and provoke their Teutonic fury.⁵⁵ But I fear that, should Germany thereupon attack and over-run Hungary, the Governments and the public opinion of the Allies, far from feeling compassion for Hungary or regarding her action as entitling her to more favorable treatment, would simply say: “This is just what they deserve.” If this were to be the only result of Hungary’s self-sacrifice, then the Hungarian Government would certainly shrink from embarking upon such a course.

Though I have always condemned successive Hungarian Governments for their short-sighted policy in this war, I feel that it was in the main dictated by the following motives:

- (1) to avoid being over-run and devastated like Poland;
- (2) to prevent Germany from carrying out her threat to give the former Hungarian provinces, allotted to Yugoslavia in 1919 (The Bácska and the Baranya⁵⁶) to the Rumanians. These two provinces are, of course, just as dear to Hungarians as Berkshire and Buckinghamshire to Englishmen.

If Hungary were now to be overrun by the German armies or bombed by the Luftwaffe, she would suffer a fate that she has so far succeeded in avoiding. Moreover, these and other former Hungarian provinces would at once be handed over by the Germans to the Rumanians. “Not for long” – you may perhaps say. But would the Allies

⁵¹ Varga Béla (Börcs, 1903. február 18.–Budapest, 1995. október 13.), római katolikus pap, kisgazda politikus, 1939–1944 között országgyűlési képviselő, utóbb az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja. 1946. február 7-én az országgyűlés elnökévé választották. 1947 júniusában az Egyesült Államokba emigrált, ahol a külföldi magyar emigráció vezéralakja lett.

⁵² Bajcsy-Zsilinszky Endre (Szarvas, 1886. június 6.–Sopronkőhida, 1944. december 24.), híres kisgazda politikus és publicista, aki náciellenességéről külföldön is ismert volt.

⁵³ A Kisgazdapárt (FKgP) közkeletű angol fordítása inkább: *Smallholders*, ill. *Smallholders’ Party*, a *Small Landowners’ Party* azonban szintén gyakran előfordul.

⁵⁴ Az eredetiben aláhúzva.

⁵⁵ A latin *furor teutonicus* (= német harci düh) angol tükörfordítása. A várható német ellenlépések kegyetlenségére utal.

⁵⁶ Mint alább még kiderül, Baranya helyett itt Hevesy a Bánátra kívánt hivatkozni. Lásd a 4. sz. levelet.

give them back later to Hungary? Besides, if the Hungarian army were now to be crippled, the same thing might again happen to Hungary as in 1919, when, after her disarmament, all the neighbouring States carved large slices out of her body, and the Allies' attempt at intervention against Rumania was unsuccessful, while they held entirely aloof from restraining the territorial incursions of the Czechs and Yugoslavs, who were never required by the Allies to give up these acquisitions, which became final annexations and the ultimate basis of the Treaty of Trianon.

Sir Owen O'Malley is admirably qualified to assure you how strongly the overwhelming majority of the Hungarian people feels for England and against Germany. British governmental circles seem to be not particularly interested in this question, and British public opinion is strongly influenced by a propaganda systematically antipathetic to Hungary and largely emanating from foreign sources. The same foreign propagandists do not scruple to vilify any Hungarian statesman or diplomatist, regardless of his merits and good intentions.

Some foreign politicians in London are advocating that Hungary should lose further territories after this war, in addition to those which she lost after the last war. It is to be hoped that the Allies will not be influenced in their final decision by so unjust and unwise a proposal. To take some territories from one's adversary and to give them as a recompense to one's ally may be expediency, but is certainly not justice. If a country wishes to reward an ally for its services, it is at liberty to give them whatever it chooses – except the territory of another country. The fundamental immorality of bargaining with the territories of other States has never been explicitly condemned by the law of nations; on the contrary, it has been an acknowledged practice throughout history. It has also been a fertile source of wars, and there is no doubt that the future system of political morality will condemn it with unsparing severity.

I am still convinced that the only policy which would result in lasting peace would be reversal of the arbitrary territorial awards of 1919. Merely to repeat and aggravate the same errors that were then committed would be to run the risk of further wars.

I personally entertain the most friendly feelings towards all the neighbours of Hungary, provided that they do not infringe the territorial rights of other countries, rights enjoyed, in the case of Hungary, from time immemorial.

I submit that the only satisfactory and permanent solution would be: first, to settle the territorial claims of the Danubian States on a basis of strict justice and independently of whether, in this or the last war, they fought on one or the other side; and then to organize a Confederation⁵⁷ of all or most of the Central European and Balkan States, exclusive of Germany.

I have not the slightest doubt that, should the British Government be able and ready to recognize the validity of this reasoning and to let it be known to the Hungarians,

⁵⁷ A háború alatt több közép-európai és balkáni konföderációs elképzelést vázoltak Londonban, melyekkel a brit kormány célja a stabil európai béke mellett a szovjet előretörés ellensúlyozása is volt, Moszkva azonban következetesen fellépett ezekkel szemben. Lásd: JUHÁSZ, 1978, 43–51.

the nation, as one man, would rise and attack their present or future oppressors. No unjust treatment inflicted upon Hungary in the past could possibly justify the pursuit of so irresponsible and disastrous a policy as that adopted by the successors of the late Count Teleki. Yet no-one would more surely win the hearts of the Hungarian people for the future than that nation which would prove their friend at a time when, in their bitter mood of frustration, they have erred so gravely.

Yours very sincerely,

Paul de Hevesy

3. számú levél

Peter N. Loxelynek⁵⁸ a külügyminiszter állandó helyettese magántitkárának levele Hevesy Pálhoz, 1943. szeptember 16.

FOREIGN OFFICE, S.W.1.,
16th September, 1943.

Dear Sir,

In the absence of Sir Alexander Cadogan I write to acknowledge the receipt of your letter in which you suggest a course of action likely to encourage Hungary to sever connexion with Germany.

Yours very truly,
(Sd)⁵⁹ P.N. Loxley
Private Secretary.

Paul de Hevesy, Esq.,⁶⁰
11, Radnor Lodge,
Sussex Place
Hyde Park Gardens W 2

⁵⁸ Peter Noel Loxely (1905. március 27.–1945. február 1.), fontos külügyi tisztviselő és diplomata, 1929-től külügyminisztériumi szolgálatban. A. Cadogan személyi titkára 1941-től. Szolgált az SOE-t felügyelő Gazdasági Hadviselés Minisztériumában (*Ministry of Economic Warfare*). Tagja volt a Jaltába utazó brit delegációnak, útközben repülőgép-szerencsétlenség áldozata lett.

⁵⁹ rövid. = *signed*.

⁶⁰ rövid. = *esquire*, nemesi titulus, a lovagi rang alatt (fegyvernök, pajzshordó)

4. számú level

Hevesy Pál (Paul de Hevesy) válaszlevele Peter N. Loxley, a külügyminiszter állandó helyettese magántitkára számára

11, Radnor Lodge,
Sussex Place
Hyde Park Gardens,
London, W.2.
Tel: Pad: 4806

86, Grove Hall Court,
Hall Road

St John's Wood, N.W.B.
Tel: Maida Vale 6030.

21st September, 1943

Dear Mr. Loxley,

Thank you for your letter of the 16th September.

As Sir Alexander Cadogan is still absent, if you think it appropriate, perhaps you would be good enough to show my letter to Sir Orme Sargent.⁶¹ Mr. G.W. Harrison, and Mr. C.A. Macartney, the two latter gentlemen having been mentioned in my letter to Sir Alexander.

I notice with regret that my secretary forgot to insert the date to my letter to Sir Alexander. Please insert "12th September, 1943", and on the first page, second paragraph correct "fell" into "feel".⁶² Finally, I would beg you to cross out on page three the words "the Baranya" and insert instead "The Bánát".⁶³

With many thanks,
Yours very truly,
Paul de Hevesy

P.N. Loxley, Esq.,
Foreign Office,
Whitehall, S.W.1

⁶¹ Orme Sargent (1884. október 31.–1962. október 23.), kiemelkedő brit diplomata. Cadogan helyettese, 1946-tól utódja.

⁶² A 2. sz. levélben apró, géppel történt javítás látszik, a szándékolt szóalakkal, Hevesy intencióinak megfelelően.

⁶³ A 2. sz. levélben nincsen átjavítva, Baranya szerepel.

5. számú levél

Sir Alexander Cadogannak, a brit külügyminiszter állandó helyettesének levele Hevesy Pálhoz, 1943. szeptember 22.

22nd September, 1943

I am sorry that owing to my absence⁶⁴ from this country I am only now able to thank you for your letter of September 12th about the position of Hungary.

I have read it with interest, and have noted the view which you express.⁶⁵

Yours sincerely,
(SGD)⁶⁶ ALEXANDER CADOGAN.

Paul de Hevesy, Esq.

⁶⁴ Cadogan augusztus végétől, Churchill kíséretében vett részt tárgyalásokon az Egyesült Államokban, ill. az első quebeci konferencián (QUADRANT).

⁶⁵ A dosszié borítóján található hivatali megjegyzések rovatban (*Minutes*) Denis W. Allen a következőt írta: *“This has been acknowledged by M. Loxley and no further action seems necessary”*. Az ügyet tehát elintéztnek, lezártnak tekintették első lépésben egy udvarias hivatali válasszal. Harrison további megjegyzése alapján (*“As Sir A. Cadogan knows M. de Hevesy, I think it might be appropriate for him to say that on his return he has read M. de Hevesy’s letter with interest. The P. S. (Private Secretary=Loxley) acknowledgement is a little bleak to stand alone.”*) azonban – Cadogan és Hevesy személyes ismeretségére utalva – az itt közölt közvetlen és tiszteletteljes válasz elküldésére került sor. Hevesy, illetőleg O’Malley szóban és írásban történt fejtegetéseiből további lépések már nem következtek. A szeptember 27-én Cadoganhez írott O’Malley-levéllel kapcsolatban a *Foreign Office* tisztviselői kifejtették véleményüket, az isztambuli tárgyalások eredményeinek függvényében, az így lefektetett álláspont szerint válaszolt Cadogan O’Malleynek. Lásd: JUHÁSZ, 1978, 253–257. (73/a, ill. 73/b dokumentumok).

⁶⁶ rövid = *signed*. Rövidítés és az azt követő név végig gépelt kapitálissal szerepel.

Rövidítések és irodalomjegyzék

- TNA The National Archives (Brit Nemzeti Levéltár, Kew)
- MÉL *Magyar Életrajzi Lexikon*. Főszerk. KENYERES Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- OSZKK Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
- *
- ANKA ANKA László: *Hevesy Pál*. In: *Külpolitikai lexikon*. Szerk. GULYÁS László, Attraktor Kiadó, megjelenés alatt
- BERETZKY 2005 BERETZKY Ágnes: *Scotus Viator és Macartney Elemér: Magyarország-kép változó előjelekkel (1905–1945)*. Budapest, 2005.
- BORBÁNDI 2006 BORBÁNDI Gyula: *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Mikes International, Hága, 2006. Letölthető az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtárból: <http://mek.oszk.hu/04000/04038/04038.pdf>
- DILKS 1972 DILKS, David (ed.): *The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938–1945*. New York, 1972.
- FÜRJ 2017 FÜRJ Orsolya: *A brit diplomáciai jelenlét Magyarországon 1924 és 1941 között. A British Legation szervezete és működése*. Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi kar, 2017.
- GERGELY 1999 GERGELY Anna: *Adalékok Hevesy György családtörténetéhez*. In: *Fizikai Szemle*, (1999), 7. sz., 267.
- HEVESY 1934 HEVESY, Paul de: *Le problème mondial du blé: Project de solution*. Paris, 1934.
- JUHÁSZ 1978 *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeáll., bev. tan. JUHÁSZ Gyula, Budapest, 1978.

K. LENGYEL
2016

K. LENGYEL Zsolt: *Műhelynapló egy bajorországi magyar-hagyatéktárban*. In: *Lymbus*, 12. (2016), 429–448.

MACARTNEY
1957

MACARTNEY, Carlile Aylmer: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*. II., Edinburgh University Press, 1957.

MOLNÁR
2014

MOLNÁR Gergely: *Hevesy Pál irathagyatéka a Müncheni Magyar Intézet regensburgi könyvtárában. Leltár (kéziratok jegyzék és rövid ismertető)*. http://www.ungarisches-institut.de/images/content/projekte/hevesy/hevesy_pal.pdf. (Letöltés: 2017. 08. 03.)

PRITZ
1994

PRITZ Pál: *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez. 1918–1945*. Budapest, 1994.

SÁRKÖZI
2008

SÁRKÖZI Mátyás: *Micsoda életek! Emigránsok Angliában*. Budapest, 2008.

VARGA
2017

VARGA Lujza: „*Utazás a Föld körül 80 év alatt*” – *Hevesy Pál diplomata életútja*. In: *Újkor.hu*. Letölthető: <http://ujkor.hu/content/utazas-fold-korul-80-ev-alatt-hevesy-pal-diplomata-életútja>. (Letöltés: 2017. 08. 03.)